

על שיבולים ופאה בראש ובשדה

במאמר זה ננסה לחשוף רקע לשוני ספרותי לכמה ביטויים בלשון חכמים הקשורים (עם שהקשר ביניהם נראה במבט ראשון מוזר) במתנות עניים – פאה ולקט – ובשער. שני הביטויים שיעמדו במוקד חקירתנו הם **שיבולת הזקן ופאה נכרית**. ננסה לעמוד על זיקתם לפאה שבלשון מקרא, ובתוך כך נתייחס לביטוי **קצוצי פאה**, ונאמר דבר מה על זיקה אפשרית ללקט.

שיבולת הזקן וזקן השיבולת

הצירוף **שיבולת הזקן** נזכר פעם אחת בספרות חז"ל: "תנו רבנן, פאת זקנו – סוף זקנו, ואיזהו סוף זקנו? שובלת זקנו" (מכות כ ע"ב), ונמצאנו גם בספרות העברית החדשה,¹ מן הסתם בגין צד של ציוריות שיש בו. למקרא ביטוי המשתמש בצורה כה ברורה ב**שיבולת**, יסוד שאוב מן הכאליה הבוטנית-חקלאית, מתעוררת השאלה כיצד זו מנוצלת ואם מיטיבה היא להמחיש את העניין שלשמו הובאה. רש"י על אתר מפרש: "שיבולת הזקן – כולהו חמש פאות דקא חשיב במתניתין בכלל שיבולת הס".² דבריו חותרים אלי תכלית הלכתית (בעקבות המשנה [מכות ג, ה]: "ועל הזקן – שתיים מכאן, ושתיים מכאן, ואחת מלמטה"); קשה להוציא מהם דבר ברור באשר לזיקה חזותית אפשרית בין השיבולת לבין זקן הפנים, וספק גדול הוא אם השימוש בצירוף השיבולת או שיבולים אכן תרם להגדרת האזורים בפנים האסורים בהשחתה.³ ובכל זאת, יש להודות כי צורת השיבולת בכללותה, על מלעניה כמובן, אכן מזכירה זקן, למצער צורות מסוימות של זקן.

1. ראה דוגמאות אחדות שהביא אבן-שושן במילונו.
2. בעקבות ביטוי זה רש"י משתמש בשיבולת כצד או כחלק בזקן שבו יכולות להיות כמה שיבולים: "...ושתי השיבולות כל אחד מהן לסוף הלחי ונקרא פאה ואחת מלמטה שיערך שבין השיבולת באמצע הסנטר..." (מכות כ ע"א, ד"ה שתיים מכאן).
3. דומה כי סיכומו של ר' פנחס קהתי בפירושו על אתר מיטיב להדגים זאת: "ואחת מלמטה – בעניין המקומות המדויקים של פאות הזקן ישנן דעות שונות במפרשים, ולכן אין לגלח את הזקן כולו".

אולי מצב בוטני זה הוא שהביא ליצירת הביטוי ההפוך – **זקן השיבולת** – בלשונם של מפרשים בימי הביניים. בסוגיית התלמוד, סוטה ה ע"א, נאמר: "יוכראש שבלת ימלוי (איוב כד, כד), מאי יוכראש שבלתי? [...] כי סאסא דשיבלתא..." ופירש רש"י: "כסאסא דשיבלתא – גבהו של שבלת שקורין זקן השבולת, והוא נשבר ונופל מאליו". וכן בשבת קמ ע"א: "בשביל שירד המוץ", פירש רש"י: "מוץ – הוא מזקן השיבולת העליון ואינו ראוי למאכל וכוברין אותו בכברין שיפול המוץ". את דברי המשנה: "ומלעין של שבולין" (עוקצין א, ג) מפרש ר' שמשון משנץ: "סאתא דשבולתא, הוא זקן השבולת שיוצא כמין שערות הזקן".

הנה כי כן, חלקים דמויי שער ב"ראש השיבולת" (יש לשער שזה הובן כמטונימיה לראש האדם) נתפסו כזקן. בדרך אגב יצוין **שראש שיבולת** מקיים יחס ידוע בלשון בין ראש לזנב. דוגמה שאיננה נעדרת עניין לסוגייתנו עולה מדברי רש"י, המגדיר לצורך מאכל בהמה בשבת את חלקי השיבולת: "תבן – הוא שעושין מן הקש מחתכים אותו במוריגין ועושין כל זנב השבולת תבן. מוץ – מזקן השבולת העליון..." (שבת קמ ע"א, ד"ה תבן). **זנב השיבולת** עומד כאן אפוא מול חלק חשוב בראשה, הלא הוא **זקן השיבולת**!

זקן השיבולת הוא אם כן ביטוי המצוי בלשון המפרשים, ואינו יודעים אם נתקיים גם ברבדים מוקדמים יותר של השפה. אם הארגון הכרונולוגי של הביטויים המצויים במקורותינו הוא החשוב, ניתן לומר כי משום שבמפרשים עסקינן, ספג **זקן השיבולת** השראה מ**שיבולת הזקן** התלמודי. ועם זאת, על יסוד תצפיות מרובות בשיבולים ובתמונות של שיבולים תחושתנו היא שהביטוי **זקן השיבולת** מוצלח יותר מבחינת ההתאמה לראליה, ואם כך, אפשר שבעולם החקלאי דווקא הוא היה המקורי ו**שיבולת הזקן** ספג ממנו. לסיכום, מאחר ש**שיבולת הזקן** נזכרה בספרות התלמודית רק פעם אחת, איננו יודעים אם היה זה ביטוי נפוץ בשפת היום-יום או שמא הוא נתקיים רק בלשון הכתובה. להלן נציע זיקה בין **שיבולת הזקן** וה**פאה** הנזכרת באותו הקשר.

פאה נכרית

שלא כקודמו, המונח **פאה נכרית** שכיח למדי בלשון חכמים, ומשרת בה כמה וכמה עניינים הלכתיים הקשורים ללבוש האישה. כך, למשל, במשנה: "יוצאה אשה [...] בכבול ובפאה נכרית לחצר" (שבת ו, ה). מצד עניינו ברור כי מדובר במעין כיסוי לשער הטבעי העשוי שער זר, וכפי שפירש רש"י: "קליעת שער תלושה, וצוברתה על שיערה עם קליעתה, שתראה בעלת שער" (שבת סד ע"ב). פירוש זה רומז ל"נכריותו" של השער שבפאה זו ("תלושה"), אך איננו מתייחס לשאלה מדוע קליעת שער זו מכונה **פאה**. על כך אומר

ר' נתן מרומי, בעל הערוך: "...כל מידי דמקיף ולא מגין ומכסיא כולה קרו לה פיאה, דדמיא לפיאה, שהשדה כולה קרחת ומגולה אלא נשתייר בה כמעט והיא נקראת פיאה, וכן פיאה נכרית דמקפת הראש ולא מכסיא ליה"⁴, ומסתבר מדבריו שהוא הבין את **פאה** לא ככיסוי לכל השער, אלא רק לקצה פאה שלו. ברוח זו מצינו גם אצל החדשים: הרב עדין שטיינזלץ בביאורו במהדורת התלמוד שלו כתב: "לפי השם ('פאה') נראה כי היה רגיל ביותר להוסיף רק חלק של שיער נכרי להשלים חסר של שיער טבעי"⁵. בניסוח זה הוא משווה לפירושו אופי ראלי, כביכול כך היה הנוהג. לצורך הנידון כאן די אם נשער כי אכן כך הוא, ואין זה מענייננו כאן לבחון את הראליה של כיסוי ראש עשויים שער בתקופת חז"ל.

הפאה במקרא

בלשון מקרא **פאה** היא 'קצה', 'צד' או 'רוח'. במשמעות זו מופיעה הפאה בשני הקשרים הלכתיים מובהקים. האחד קשור לשדהו של אדם: "ובקצרכם את קציר ארצכם לא תכלה את פאת שדך לקצור" (ויקרא יט, ט, וכן כג, כב), והשני קשור לראשו ולזקנו: "לא תקפו פאת ראשכם ולא תשחית את פאת זקנד" (ויקרא יט, כז). בפשטות, עניין טכני לפנינו – הפאה השומרת על הוראה יסודית של 'צד', 'קצה' מציינת בשני המקרים את התחום האסור, אם לקצירה אם לגילוח. ויש צד של דמיון הן בהתנהגות הנדרשת כלפי אותו קצה והן בלשון המתארת את ההתנהגות הזו: "לא תכלה", "לא תשחית". הקרבה היחסית של שני העניינים בפרשה אחת שבספר ויקרא (פרק יט) מחדדת את הקשר הזה. משבא הכתוב בגוף הלכות אחד לעמוד על תחומים אסורים שאין לפגוע בהם, נקט לשון **פאה** לשם ציונו של תחום אסור זה.

אולם, דומה בעינינו שהקשר שבין פאת השדה לפאת הזקן איננו טכני בלבד. במקום אחר עמדנו על השימוש בלשונות שונים המשותפים הן לצומח והן לשער הגוף,⁶ ונראה שגם במקרה שלפנינו עומד ביסודם של דברים קשר שכזה. רוצה לומר, זיקת העומק שבין צמיחה בשער לצמיחה בצומח הולידה שימוש דומה בציון הצד שיש להשאירו, או ליתר דיוק שאין "להשחיתו", "לכלותו". אשר לפרק הנידון, פרק יט שבספר ויקרא, אין להוציא מכלל אפשרות קיומו של קשר נוסף המתייחס למונח המשרת הן הסרה של חלק מן הגוף והן הסרה של חלק מן הצמח. הכוונה לערלה שעליה מדובר בפרקנו: "וערלתם את פרו"..." (פסוק כג). יש ערלה ב"פריו" – אילן הגפן – וכמובן גם באדם.

4. ערוך השלם, מהדורת ח"י קוהוט, ערך "פאה", עמ' רפה.

5. נזיר כח ע"ב, עמ' 123, מדור "החיים".

6. י' רוזנסון, "נוף שיעיר", לשוננו לעם נא-נב (תשס"א), עמ' 34-36.

קצוצי פאה

מאחר שהפאה המקראית קשורה בצומח ובשֶׁעַר, אפשר שיש בכך כדי לשפוך אור גם על הביטוי המקראי **קצוצי פאה**. ירמיהו מנבא: "הנה ימים באים נאם ה' ופקדתי על כל מול בערלה. על מצרים ועל יהודה ועל אדום ועל בני אדום ועל בני עמון ועל מואב ועל כל קצוצי פאה הישבים במדבר, כי כל הגוים ערלים וכל בית ישראל ערלי לב" (ירמיהו ט, כד-כה). מה טיבם של "קצוצי פאה" אלו? בפשטות כינוי הוא לנוודים "היושבים במדבר" שירמיהו מרבה להזכירם,⁷ והם זכו מן הסתם לכינוי זה בגין דרך טיפולם המיוחדת בשֶׁעַרם. ויש אף שראו בטיפול זה בשֶׁעַר גם רמיזה לחטאים: "...ואולי הייתה הסיבה בחטא עבודה זרה בלבד, שכן כינה אותם 'קצוצי פאה' שהוא מנהג אלילי מובהק".⁸

מנגד אין להתעלם מסיעה של מפרשים הרואים ב**קצוצי פאה** רמז לעונשם. ככלל, **פאה** עשויה לציין גם את העונש. בפסוק "אמרתִי אֶפְאִיָהֶם אשבייתה מאנוש זֶקֶרָם" (דברים לב, כז) יש לראות את "אפאיהם" כהפעיל של השורש פא"י שבהקשר זה בא לציין את ההשמדה. בסיוע רמז זה ניתן להבין את הביטוי "קצוצי פאה" שבירמיהו כמציין כיליון גמור, היינו שאפילו פאה לא תיוותר. ניתן כמובן להסבירו כדימוי של הראש, שלא תישאר עליו אף שערה, אך כיוון שמדובר כאן בעונש, מובן לא פחות הרמז בהקשר של דגן, שכן אותם נוודים נתפסו כמכלים הכול, ובמיוחד בכל הקשור לדגן. כדוגמה לכך ניתן להביא את סיפור פלישת המדיינים שבספר שופטים: "ויחננו עליהם וישחיתו את יבול הארץ עד בואך עזה [...] ויבאו בארץ לשחתה" (ו, ג-ה). "ולא תשחית" נאמר כזכור גם לגבי פאה, והציור כולו הוא של השחתה מוחלטת: "עד בואך עזה". אפשר ש"עזה" כאן אינה ציון גאוגרפי גרידא אלא לפנינו ציור של הארץ כשדה ש"קוצריו" (המדיינים) אינם בעליו ואינם מותירים בו אפילו מעט תבואה בנקודת הקצה של גבול הארץ, בעזה. בעומקו של הציור מונח היפוכה של מצוות פאה: שם הבעלים משאירים לעני חסר הבית, ואילו כאן חסר הבית לא הותיר מאומה לבעלים. ובאשר לירמיהו, הרי גם בפסוק הדין בעונשם יש רמז לדגן: "וְיִזְרְתִים לְכָל רוּחַ קְצוּצֵי פָאָה" (מט, לב); "יִזְרְתִים" – כמעשה הזורה גורנו.

7. כן עולה מרשימת שבטי הנוודים: "ואת דדן ואת תימא ואת בוז ואת כל קצוצי פאה ואת כל מלכי ערב ואת כל מלכי הערב השכנים במדבר" (ירמיהו כה, כג), ומן העונש: "והיו גמליהם לבז והמון מקניהם לשלל ויזרתיים לכל רוח קצוצי פאה ומכל עבריו אביא את אידם" (ירמיהו מט, לב).

8. מי בולה, דעת מקרא לירמיהו, שם.

לקט בשדה ובשער

רוב שימושי לק"ט בלשון מקרא ובלשון חכמים נתונים בהקשר החקלאי-הלכתי העוסק בלקיטת שיבולים או יחידות צומח אחרות. לצד אלו יש גם שימושים מושאליים, ולענייננו ראוי להצביע על ליקוט שער: "למה הדבר דומה? לאדם שיש לו שתי נשים אחת ילדה ואחת זקינה, ילדה מלקטת לו לבנות, זקינה מלקטת לו שחורות, נמצא קרח מכאן ומכאן" (בבא קמא ס ע"ב). הליקוט בראש - כמוהו בשדה - מוביל להיעדר המלוקט, שיבולים או שערות. לעניין השער נצביע גם על שימוש במכשיר לקיטה: "וואינו חייב, עד שייטלנו בתער. רבי אליעזר אומר, אפלו לקטו במלקט, או ברהיטני חייב" (מכות ג, ה).

פה ושם יש בלשון חכמים גם שימושים אחרים בלק"ט, ואין לראות את ההשאלה לעולם השער בלבדית ומובהקת, אך הדוגמאות שהבאנו (ואחרות שלא הובאו) מורות כי מדובר בתהליך לשוני משמעותי, שבדומה לפאה שבשער נמצא בו גם את הלקט.

סיכום

עמדנו כאן על כמה ביטויים בלשון חכמים הקשורים בשדה ובשער. ניסינו להראות כי לבד ממקורם האפשרי הישיר בראליה, היינו מראה עיניים היוצר תחושה של דמיון בין יסודות בשדה ובשער, הקשר עשוי לנבוע ממעמקים לשוניים שעל טיבם ניסינו לעמוד.

שיבולת הזקן עשויה לציין קצה זקן או קצוות בזקן, אך ספק אם שימוש זה תורם באופן ממשי לבהירות המצבים בזקן. ביטויים אחרים דוגמת **פאה נכרית** ברורים יותר, אך גם בהם הקשר איננו נובע רק מן ההשוואה הישירה, צורנית במהותה, בין יסוד אחד למשנהו. במאמר זה ובקודמו¹⁰ ניסינו להצביע על הקשר העמוק יותר. מדובר בקרבה ואף בהשקה של שדות סמנטיים, האחד של צמיחה והאחר של שער, ולעתים התוצאות הלשוניות של השקה זו חורגות מכלל השוואה ישירה בין שני פריטים הנכללים בהם. ביטויים בשדה השער הכוללים **פאה** ואולי אף **לקט** עשויים לנבוע מתוך קרבה זו.

9. [בכתב יד קאופמן למשנה: בַּמְלֻקָּט, וכן (ובלי ניקוד) בכתבי יד טובים אחרים של המשנה - העורך].

10. ראה הערה 6.